

Digerdöden – »mansdräparen utan like«

Ole Jørgen Benedictow. **Svarte dauen og senere pestepidemier i Norge.** Oslo: Unipub forlag; 2002. ISBN 82-7477-108-7.

Recensent: Per-Erik Åbom, smittskyddsläkare, Länssjukhuset Ryhov, Jönköping, präst i Svenska kyrkan,

Intresset för historia, inte minst genom den succé som Herman Lindkvists böcker och TV-program gjort, tycks vara både stort och ökande. Detta gäller också för medicinhistoria.

Under senare år har det utkommit ett antal mycket omfattande bokverk om en av världshistoriens värsta – kanske den allra värsta – farsoter, den variant av pest som hos oss brukar kallas digerdöden.

År 2000 kom Dick Harrison ut med bästsäljaren »Stora döden«, som väl blev något av en kioskvältare – populärmedicinsk historia av yppersta klass. Till en annan läsekrets riktade sig Bodil Perssons avhandling »Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne«, som kom 2001. Till skillnad från merparten av doktorsavhandlingar av idag är denna mycket läsvärd för fackmän likaväl som intresserade lekmän.

Hösten 2002 fick vi från vårt grannland i väster en utomordentligt innehållsrik och läsvärd avhandling, Ole Jørgen Benedictows »Svarte dauen og senere pestepidemier i Norge«. Författaren har ett antal verk om pesten bakom sig, med doktorsavhandling »Plague in the late medieval nordic countries« (1993) som sitt opus magnum.

Norsk pesthistoria

Den föreliggande avhandlingen diskuterar i femton kapitel den norska pesthistorien från digerdöd till det sista utbrottet och fallet av pest 1654, då »Mogens Strøms mindste og sidste barn, som dødet av pest, [blev] jordet« den 27 december.

Hur förödande digerdöden egentligen var kommer vi aldrig med säkerhet att kunna avgöra, men Benedictow har gjort en ytterst noggrann genomgång av de fakta som finns och som åtminstone medger slutsatser med rätt stor säkerhet.

Hur gräsliga förhållandena blev i ett samhälle där digerdöden slog till med full kraft sammanfattas rätt drastiskt av den beskrivning som citeras angående massgravningarna, där det ena lagret av döda täckte det andra, »akkurat som

när man lager lasagne med lag av pasta og ost«.

Fakta om smittspridning

Vad är pesten – och vad var egentligen digerdöden? Bakterien är välkänd sedan Yersin fann den i Hong Kong 1894. Den kliniska bilden är också välbekant, med böldpesten som den vanligaste formen. Smittspridningsvägarna är också kända – med den intrikata samverkan mellan gnagare (svartråttor!), loppor och eventuellt människor.

Benedictow redogör på ett fascinerande sätt för smittspridningen. Han beskriver hur stor betydelsen var av de internationella kontakterna mellan England, Nederländer och Hansestäderna i norra Tyskland å ena sidan och Norge å den andra.

Det var inte bara sjöfarten i sig som innebar denna risk – nog var tråvirket från Norge ofarligt i detta avseende – men returfrakterna till Norge, med korn som en ytterst väsentlig del i handelsutbytet, var gundenes Fressen för pestråttor och säkrade loppornas överlevnad tills de kunde immigrera till norska hamnar.

Alltför detaljrik – enda invändningen

Norge drabbades, liksom de flesta länder, av en lång rad pestutbrott också efter digerdöden. I den omfattande historiken redogör författaren för ett antal sådana utbrott – detaljerat men, ärligt sagt, kanske av mindre intresse för en medicinhistoriskt intresserad svensk. Det blir nästan för mycket med alla detaljer. Samma öde drabbar också Harrison. Det ligger kanhända i ämnets natur att följa alla trådar till slutet, dödsfall å ena sidan och en återhämtning i samhället å den andra.

För den medicinhistoriskt intresserade

Mycket fascinerande är att läsa om de följder som pestutbrotten, främst då digerdöden, fick. Att tala om en social katastrof är kanske inte någon överdrift. Mängder av människor dog, jordbruk, där kornodling var det grundläggande, fick läggas ner i brist på arbetskraft. Gårdsägare dog och tidigare jordbruksarbetare fick möjlighet att överta stora jordbruk – men hade i gengäld ingen arbetskraft till sitt förfogande.

En direkt konsekvens av detta var att man fick upphöra med den livsviktiga kornodlingen, övergå till andra grödor och förlita sig på import av korn. Med denna import följde under ett par hundra år pesten, som orsakade det ena utbrottet efter det andra, inget dock på långt när så omfattande som den förfärliga, den gräsliga svarte dauen, mansdräparen utan all like. Benedictows bok

är en glädje att läsa – även om skildringen av en del av de senare pestutbrotten kanske inte entusiasmerar så mycket. Men beskrivningen av hur pestepidemierna gick i vinteridé, hur man kunde spåra utbrotten till vissa fartyg och ursprungsstäder och många personbilder som målas upp gör detta till en bok som definitivt bör finnas hos den eller de som har stort intresse för medicinhistoria.

Att hitta fel i den är nästan omöjligt, även om det under det senaste decenniet knappast har varit mer än enstaka dödsfall i pest i USA. För en specialintresserad referent blir glädjen stor när filistéernas bittra erfarenhet av sin erövring av förbundsarken enligt Gamla testamentet 1 Sam. 4–6, rätteligen tolkas som ett angrepp av pest.

Väl illustrerad

Ett särskilt plus är boken värd för de fina kartor som finns liksom för illustrationerna som genomgående är väl valda och snyggt återgivna.

Fullödlig biografi om Darwin som människa och forskare

Janet Browne. **Charles Darwin. The power of place. Volume II of a biography.** 591 sidor. London: Jonathan Cape; 2002. ISBN 0-224-04212-2.

Recensent: Torbjörg Hagström, författare och skolläkare, Stockholm.

Publish and be damned! Det var vad Charles Darwin (1809–1882) väntade sig vid publiceringen av »On the origin of species«. Den första delen av Janet Brownes mäterliga biografi utkom 1995 och anmäldes i LT 7/1996. Nu föreligger den andra delen, som avhandlar den senare hälften av Darwins liv.

Tvingades ut i rampluset

Browne sätter in Darwin och hans verk i ett vetenskapligt och idéhistoriskt sammanhang mot en sociokulturell, politisk och allmänhistorisk fond. Han formulerade tidigt sin utvecklingsläras huvuddrag, men perfektionism och konflikträdsla avhöll honom från att gå ut offentligt innan han hade svar på de många invändningar som han förutsåg. Frågan är när – eller ens om! – han skulle ha publicerat sin teori om han inte

tvingats ut i rampljuset. Sommaren 1858 skickade en yngre forskningsresande, Alfred R Wallace, en uppsats till Darwin för bedömning. Uppsatsen utgjordes av en utvecklingslära, snarlik Darwins egen.

Vänner inom Linnean Society i London ordnade en snabb sampublicering av Darwins teori och Wallaces uppsats, varpå Darwin satte sig ner och fullbordade »On the origin of species«, som publicerades året därpå.

Relationen till Wallace kom att präglas av ömsesidig hänsyn och respekt – ingen av de båda ville ta strid om vem som var först. I praktiken kom dock Wallace i skuggan och jämförde sig själv med en gerillaledare och Darwin med en general.

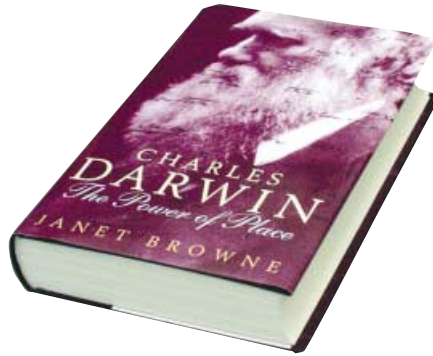
Offentliga bataljer

Browne lyfter fram kvinnornas roll i tidens bokutgivning. Manuskriptgranskning och korrekturläsning sköttes vanligen mycket kompetent av manliga skribenters kvinnliga släktingar och vänner. »This sentence is horrid!« lyder en bevarad kommentar från Darwins dotter Henrietta, som i fortsättningen kom att fungera som sin fars sekreterare, redaktör och korrekturläsare. Vid den här tiden började böcker bli mera lättillgängliga för den bildade allmänheten. Darwins bok sålde bra, och offentliga bataljer mellan darwinister och kreationister drog fulla hus. Darwin själv skydde sådana evenemang, men hans anhängare förde gärna evolutionens talan.

När Thomas Huxley, som själv kallade sig »Darwins bulldog«, drabbade samman med biskop Wilberforce i Oxford var det offentlig underhållning som blev både omtalad och omskriven. (Kontroverserna känns märkligt aktuella halvtannat sekel senare, även om de knappast längre står mellan vetenskap och religiös tro. Idag är det ju andra krafter som provoceras, inte av evolutionens kroppsliga aspekter men av tanken på samband mellan genetik och beteende.)

Vacklande hälsa

Darwin följde kontroverserna på avstånd, noterade noga vilka som var för och emot honom och samlade roat på de karikatyrer, verser och skämtteckningar om apförfäder som fyllde pressen. Hans hälsa var vacklande, med yrsel, eksem och mag-tarmbesvär med tidvis dagliga kräkningar. Snusandet, som han förgäves försökte dra ner på, och rökningen gjorde nog inte saken bättre. Det är ingen tvekan om att han verkligen var plågad, men magen »räddade« honom också från många sociala plik-

ter. Han var varmt fäst vid hustru och barn och umgicks helst bara med släkt och vänner. Till de senare hörde många forskarkolleger, som bidrog till den växande litteraturen kring utvecklingsläran. En av dessa, Herbert Spencer, myntade uttrycket »survival of the fittest«, och Darwin övertalades att använda det i stället för »natural selection« i senare, reviderade upplagor av »On the origin of species«.

Stort antal publikationer

Browne visar oss Darwin som forskare med en outtömlig fascination inför livets hemligheter. Själv ansåg han att hans begåvning mest bestod av flit, men han beatt av allt att döma en ovanlig iakttagelseförmåga som inte lät sig hämmas av förutfattade meningar. Han utförde botaniska experiment i trädgården och växthusen, och försörjningen var tryggad genom en privat förmögenhet. Fakta samlade han överallt, från mödrars iakttagelser av de egna barnens utveckling till brevrapporter från främmande världsdelar.

Han arbetade så mycket hälsan medgav och publicerade sig flitigt, och med tiden genererade även hans böcker en icke föraktlig inkomst. Efter att Wallace »avfallit« till spiritism och andeseanser och hävdat att den mänskliga kulturen stod över evolutionens krafter, samlade sig Darwin till att skriva »The descent of man«, där han fäste stor vikt vid det sexuella urvalets betydelse.

Kompromiss om djurförsök

Kromosomer och mutationer var ännu oupptäckta, men där tidens teknik inte räckte till trevade Darwins tanke framåt. Han insåg att det måste finnas celledement som överförde arvsmaterial, samt att detta material måste kunna genomgå ärftliga förändringar. Han gjorde banbrytande observationer av insektsätande växter, och en vän skickade honom en artikel om människoätande växter på Madagaskar. Darwin tog den på allvar tills han kom till »the woman who was lunch«, då det gick upp för honom att artikeln var ett practical joke. Han såg

djurförsök som nödvändiga för vetenskapen, samtidigt som han ömmade för djuren. När ett lagförslag tycktes hota fortsatt forskning drog han igång en politisk kampanj och lyckades få igenom en kompromiss som skulle tillgodose såväl forskningens som djurskyddets intressen.

Fascinerande läsning

1873 drabbades han av en trolig TIA, och nio år senare somnade han in i, enligt dödsbeviset, angina pectoris-synkope. Brownes biografi ger ett fullödigt porträtt av Darwin som forskare och människa med förtjänster och svagheter.

Boken fascinerar från första sidan till sista. Efter avslutad läsning tycker man sig ha gjort en tidsresa till Darwins värld och kommit honom så nära som om han vore en gammal vän. •